

ค่านิยมของผู้นำกับการพัฒนาประเทศ

.....ระพี สาคริก

มนุษย์ที่เกิดมาจำเป็นต้องอยู่ร่วมกันในสังคม โดยที่แต่ละคนต่างก็มุ่งต้องการความสุข และความปรารถนาของสังคม ก็คือ การร่วมมือกันสร้างบรรยากาศที่มีความสงบและร่มเย็นเป็นสุข สังคมมนุษย์จำเป็นต้องมี ผู้นำ เป็นกุญแจสำคัญ อยู่ในกระบวนการ ทั้งนี้และทั้งนั้นเพื่อทำหน้าที่เป็นฐานของภาระหน้าที่ชีวิตทุกชีวิตและสรรพสิ่งต่าง ๆ ซึ่งจำเป็นต้องการดำรงชีวิตให้อยู่ได้อย่างมั่นคง และดำเนินไปได้ด้วยดีตามเป้าหมาย

แทบทุกครั้งที่มีการศึกษาเกี่ยวกับการพัฒนาสังคมทั้งในเมืองและชนบท เราจะพบกันว่า **จำเป็นต้องมีผู้นำท้องถิ่นที่ดีและมีความรู้ความสามารถ** ซึ่งทุก ๆ ฝ่ายต่างก็เห็นชอบด้วยในหลักการ **แต่ว่ายาก่อน เรายังไม่ได้กล่าวกันเลยว่า ผู้นำว่าผู้นำจริง ๆ นั้นหมายความว่าอย่างไร** เราจะตอบคำถามนี้ไม่ได้จนกว่าจะได้มีการตกลงซักซ้อมความเข้าใจให้ชัดเจนเสียก่อนว่า จะต้องการให้สังคมมุ่งทิศทางไปสู่เผด็จการหรือประชาธิปไตย

อย่างไรก็ตาม จากประสบการณ์ที่มีมาเกี่ยวกับสังคมนี้จากอดีตจนถึงปัจจุบัน ทำให้พอรู้สึกไม่ได้ว่าหากกล่าวถึงคำว่าผู้นำ มักสะท้อนภาพพฤติกรรมออกมาทำให้รู้สึกว่า หมายถึงบุคคลผู้เข้าไปมีอำนาจเหนือ แทนที่จะมุ่งเน้นที่อุดมการณ์ของความเป็นผู้นำซึ่งควรได้รับการฝึกฝนสร้างสรรค์ให้มีอยู่ในรากฐานของคนทั่วไป

ค่านิยมที่มีต่อคำว่าผู้นำ

เมื่อกล่าวถึงผู้นำครั้งใด หลายคนมักมีภาพพจน์ที่มองไปยังบุคคลผู้เข้าไปมีอำนาจตำแหน่งและมีฐานะอำนาจในการบริหารและปกครองชั้นนายกรัฐมนตรีนายกรัฐมนตรี อธิบดี อธิการบดี ฯลฯ. และค่านิยมซึ่งคนในสังคมไทยส่วนใหญ่มีต่อสิ่งดังกล่าวก็คือ **มีความสูงส่งเป็นที่ชื่นชมยินดีหาใครได้รับ แฝงอยู่ในส่วนลึกและมีการแสดงออกเมื่อเห็นโอกาส** หากกล่าวถึงผู้นำท้องถิ่นนั้นก็ถึงก้านผู้นำหมู่บ้าน หรือ ไม่ก็หมายถึงบุคคลผู้เข้าไปมีอำนาจในการบริหารงานท้องถิ่น แม้ว่าจะได้มาด้วยการเลือกตั้งจากชาวบ้านก็ตาม ดังนั้นเมื่อกล่าวถึงการสร้างผู้นำจึงเป็นที่เข้าใจกันโดยปริยายว่า คือการสร้างบุคคลเพื่อเข้าดำรงตำแหน่งเหล่านี้

จากสิ่งทีกล่าวแล้วย่อมสะท้อนภาพให้เห็นอย่างเด่นชัดว่า เรายังมีค่านิยมที่มุ่งไปสู่ทิศทางซึ่งสนับสนุนรูปแบบของการรวมอำนาจหรือสร้างอาณาจักร อันเป็นกระแสซึ่งสวนทางกันกับการสร้างฐานความคิดเพื่อการกระจายอำนาจให้ประชาชนได้มีส่วนร่วมในการบริหารอย่างมีรากฐานจริง เนื่องจากค่านิยมที่มีต่อความสำคัญของการบริหารงาน ยังคงมุ่งไปยังตำแหน่งซึ่งอยู่ตรงปลายหรือมีบุคคลเพียงคนเดียวเป็นผู้ครอบอำนาจ

แม้เราจะได้ประกาศตัวเป็นประชาธิปไตย และมีการพูดถึงถึงความสำคัญของการกระจายอำนาจกันมานานมากพอสมควรจนถึงขั้นมีการเรียกร้องให้เลือกตั้งผู้ว่าราชการของแต่ละจังหวัด แต่ค่านิยมของสังคมไทยที่มีต่อคำว่าผู้นำจากสภาพความรู้สึกอันเป็นธรรมชาติ ก็ยังไม่ได้รับการปรับเปลี่ยนพื้นฐานให้มุ่งทิศทางลงสู่ระดับล่างอันเป็นสิ่งที่เปิดกว้างให้เห็นได้ชัด ๆ **ค่านิยมซึ่งมีเงื่อนไขแฝงอยู่ในรากฐานของคนทั่วไปนับเป็นกุญแจดอกสำคัญซึ่งจะส่งผลให้การเปลี่ยนแปลงของสังคม มุ่งไปสู่ทิศทางใด** เพราะการพัฒนาจะไม่มุ่งไปสู่ทิศทางที่ขัดต่อแนวคิดความเชื่อและค่านิยมขมขื่นของคน โดยเฉพาะในกลุ่มซึ่งถืออิทธิพลในด้านรูปวัตถุที่เหนือกว่า แต่อีกประการหนึ่ง หากปล่อยให้ช่องว่างระหว่างสองขั้วห่างออกากันมากขึ้น กับผลจากการพัฒนาทำให้เกิดภาวะร้อนแรงขึ้นในรากฐานทั้งสองด้าน ย่อมมีวิถีทางที่นำไปสู่ การยกพวกฆ่ากันตายครั้งแล้วครั้งเล่า

ในด้านปฏิบัติ ผลสะท้อนที่เราสามารถเห็นได้ชัดเจนมาอย่างต่อเนื่องดังเช่น เมื่อมีตำแหน่งต่าง ๆ วางลงหรือมีการกำหนดตำแหน่งขึ้นใหม่ มักมีการแย่งชิงกันโดยมิได้นึกถึงศีลธรรมและมารยาทให้บุคคลผู้เป็นกลางสามารถรู้สึกได้ ยิ่งไปกว่านั้นในระหว่างที่ปฏิบัติงานปกติก็มักมีพฤติกรรมที่เรียกกันว่า **เลื้อยขาเก้าอี้** ซึ่งก็เป็นผลมาจากค่านิยมดังกล่าว

ในบรรยากาศของเครือข่ายก็ยังคงมีการให้พรลูกหลานว่า โศกนั้นขอให้มีตำแหน่งใหญ่โต ขอให้เป็นเจ้าของคน และขอให้ร่ำรวยมาก ๆ เงินทองไหลมาเทมา และสิ่งเหล่านี้ยังมีปรากฏเข้าไปอยู่ในแวดวงของสงฆ์ทำให้ความบริสุทธิ์ของคนในกระบวนการจัดการด้านศาสนาต้องแปรเปลี่ยนไปด้วย คงจะพบได้เป็นครั้งคราว เช่นมีการรณรงค์ขอหวยขอตำแหน่งและมีการจัดงานฉลองแสดงความยินดีที่ได้รับพยศ แม้การใช้เวทย์มนต์คาถาทำลายคนนั้นคนโน้น โดยที่ที่มีความรู้สึกแอบแฝงอยู่ว่า บุคคลใดก็ตามที่เป็นคู่แข่งเพื่อแย่งชิงอำนาจหรือชิงชังวาจาประโยชน์ส่วนตน จะถือเป็นศัตรูไปหมด

เรื่องงานองจึงส่งผลทำให้เกิดการบ่อนทำลายคุณธรรมอย่างสำคัญด้วย เพราะความเป็นมิตรแท้ก็ดี ความสำนึกได้ถึงถึงความสำคัญของเพื่อนมนุษย์ซึ่งควรจะมีความจริงใจต่อกันก็ดี ย่อมไม่มีเหลืออยู่ในภาวะเช่นนี้ แต่เราก็น่าจะโทษณาด้วยปากด้วยตัวอักษรเสมอ ๆ ว่า วัฒนธรรมไทยนั้นมีความสงบเสงี่ยม และไม่ชอบทำร้ายใครไม่ว่าค่อนหน้าหรือลับหลัง

ค่านิยมกับหลักธรรม

บทหนึ่งในหลักธรรมได้กล่าวไว้ว่า ก่อนจะพิจารณาบุคคลอื่นสิ่งอื่น ขอจงใช้การพิจารณาตนเองเป็นฐานเสียก่อน พัง ๆ คุณแล้วก็รู้สึกเสมือนว่าเป็นสิ่งง่าย ๆ เมื่อพระสงฆ์องค์ใดแสดงปาฐกถาธรรม ต่างก็นั่งฟังกันด้วยความสงบ จบแล้วต่างก็กล่าววาวจา สาธุ ซึ่งเป็นการแสดงความเชื่อทั้งในด้านกายกรรมและวจีกรรม หากจะถามต่อไปอีกว่า แล้วในด้านมโนกรรม เราจะทราบได้อย่างไร เพื่อให้เป็นหลักประกันว่า เชื่อแล้วจะนำไปปฏิบัติจริง หากความเข้าใจเรื่องนี่ยังมิได้ลงรทาลึกซึ้งถึงสิ่งอันเป็นนามธรรมโดยแท้แล้ว ก็คงจะหาคำตอบอะไรที่แท้จริงให้เป็นหลักประกันไม่ได้

หากจะมองกันด้วยค่านิยมที่อยู่บนหลักการของประชาธิปไตย คำกล่าวข้างต้นซึ่งกล่าวว่า ก่อนจะพิจารณาบุคคลอื่นสิ่งอื่น ขอจงได้พิจารณาตนเองเพื่อใช้เป็นฐานเสียก่อน ควรถือเป็นหลักและเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่งสำหรับความเป็นผู้นำในระบอบประชาธิปไตย ดังนั้นก่อนที่จะพิจารณาบุคคลอื่นใดในประเด็นของความเป็นผู้นำ ตนเองควรมีความรู้สึกสำนึกเสมอว่า **ตัวเรามีคุณสมบัติความเป็นผู้นำที่ดีของตนเองแล้วหรือยัง** ความสำนึกเช่นนี้ จำเป็นต้องได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นให้เป็นคุณสมบัติอันถือเป็นธรรมชาติในจิตใจคนส่วนใหญ่

เราได้พูดกันมานานแสนนานแล้ว ไม่ว่าจะในเรื่องใด ๆ ก็ตามที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาว่า การจะมุ่งไปสู่ผลได้อย่างแท้จริงนั้น จำเป็นต้องเริ่มต้นจากรากหรือจากพื้นฐานขึ้นไป แต่ในด้านปฏิบัติแม้จะได้กระทำกันมาแล้วในหลาย ๆ เรื่อง เราทำหน้าที่ใช้ชีวิตเดินเต็นตืดคิดก็ยังคงพบว่า หลาย ๆ แห่งโดยเฉพาะในด้านที่เป็นทางการ มิได้เป็นไปตามความคิดดังกล่าว เพียงแต่ว่า สายตาของแต่ละคนที่เกี่ยวข้องในระดับที่เป็นกุญแจสำคัญ แม้ว่าจะมองลึกลงมองตื้นไม่เท่ากัน แต่ก็ยังคงอยู่ในสภาพซึ่งเปรียบด้วย **บัวใต้น้ำ** หากแต่อยู่ลึกอยู่ตื้นจากผิวน้ำไม่เท่ากันเท่านั้น

การที่ยังไม่อาจโผล่พ้นพื้นผิวน้ำขึ้นมาได้ ย่อมหมายถึงค่านิยมในระดับพื้นฐานของสังคมซึ่งยังคงไม่เปลี่ยนแปลงอย่างถึงรากฐานให้เห็น ได้ชัดเจน ซึ่งย่อมผูกพันอยู่กับการสูญเสียผลประโยชน์ในด้านวัตถุของกลุ่มบุคคลผู้มีพลังอำนาจทั้งทางเศรษฐกิจและการเมืองซึ่งเชื่อมโยงถึงกันอยู่อย่างใกล้ชิด ทำให้ทางออกในด้านจิตใจของคนซึ่งอยู่บนฐานส่วนรวมยุคปัจจุบัน จึงต้องหันเหวิถีชีวิตเข้าหาบรรยากาศที่ช่วยให้จิตใจสงบ เพื่อหวังปรับสภาพให้สามารถยอมรับความจริงเพื่อการดำรงอยู่ต่อไปจนกว่ารากฐานจิตใจตนเองจะมีความเป็นธรรมชาติและรู้ได้ลึกซึ้งจนวิถีทางนี้

ผู้นำกับประชาธิปไตย

เรามักจะกล่าวกันเสมอ ๆ ว่า เมื่อมีการแปลงนโยบายแนวจะทุกระดับการบริหารงานว่า จะมีการกระจายอำนาจการบริหารงาน ให้คนส่วนใหญ่ได้มีส่วนร่วมเพื่อความเป็นประชาธิปไตย แต่การปรับเปลี่ยนค่านิยมดังกล่าวแล้วไม่ได้หลังจากการนำปฏิบัติ นอกจากสิ่งอันพึงปรารถนาจริง ๆ จะไม่เกิดขึ้นแล้ว ยิ่งปรากฏว่า ส่งผลเลวร้ายมากขึ้นไปอีก

และสิ่งซึ่งเป็นเงื่อนไขอยู่ในรากฐานดังกล่าวแล้วนั่นเอง ที่ส่งผลให้การเลือกผู้นำในระดับบริหารประเทศซึ่งทำกันมาทุกยุคสมัย เมื่อได้บุคคลเข้าสู่ตำแหน่งใหม่ ๆ ก็คิดว่าพอใจแล้ว ครั้นอยู่ ๆ ไปก็ค่อย ๆ ทำให้รู้สึกว่ามันไม่เป็นที่สบายอารมณ์มากขึ้น กับอีกด้านหนึ่งซึ่งเป็นฝ่ายที่เข้าไปอยู่ในตำแหน่งก็มีความรู้สึกที่มุ่งไปเน้นอยู่กับการประคับประคองตัวเองให้อยู่ได้จนครบวาระ แทนที่จะเน้นการทำงานให้ดีที่สุดโดยไม่คำนึงว่าตัวเองจะอยู่จะไปเมื่อใดก็ได้

ผู้นำกับอุดมการณ์

เมื่อกล่าวถึงผู้นำกับอุดมการณ์ การที่สังคมจะมุ่งไปสู่ความเป็นประชาธิปไตยโดยตามทิศทางที่สอดคล้องกันกับเหตุและผล อันน่าจะเป็นความหวังของแต่ละคน คงต้องมองไปยังรากฐานการศึกษาเป็นสำคัญที่สุด เนื่องจากการศึกษาเป็นฐานจริงของชีวิต กับจำเป็นต้องมองในมุมกลับด้วยเพื่อให้เห็นว่า รากฐานจริงของชีวิตจะปรากฏเด่นชัดด้วยคุณภาพที่ดีด้วยการเน้นความสำคัญอยู่ที่การศึกษานั่นเองเอาธรรมชาติของชีวิตและการอยู่ร่วมกันเป็นสิ่งสำคัญ ส่วนการศึกษาในด้านการจัดการ ควรถือเป็นเพียงเครื่องมือเท่านั้น

การจัดการศึกษาจึงไม่ควรสร้างบรรยากาศให้เกิดความรู้สึกว่า มีการแยกแยะสิ่งที่มีรูปลักษณะต่าง ๆ ให้กับคนที่ชีวิตยืนอยู่ในค้ำที่ค้อยกว่า ซึ่งจะทำให้เกิดสภาวะที่ไม่เป็นเอื้อของค่านิยมไปสู่ค้ำซึ่งเป็น ภูมินิยมยิ่งขึ้น และกำหนดทิศทางชีวิตไว้เพื่อให้ยอมรับใช้กลุ่มชนผู้ซึ่งมีอำนาจเศรษฐกิจและการเมืองเหนือกว่าอย่างไม่ต้องคำนึงถึงเหตุและผล

ตามสภาพที่มองเห็นเป็นความจริงจากอดีตสู่ปัจจุบัน เมื่อมีการหยิบยกเอาประเด็นดังกล่าวมาพิจารณาจะพบว่า ในในด้านที่เป็นหาการนั้น การจัดการศึกษาไม่ได้สร้างคนให้เกิดการรวมเป็นผู้นำตนเอง อันเนื่องเป็นการอนุรักษ์รากฐานจริงของแต่ละคนเอาไว้ให้ปรากฏเด่นชัดยิ่งขึ้นเมื่อชีวิตเติบโตขึ้นมาเพื่อทำหน้าที่ซึ่งแต่ละคนที่มีต่อสังคม ดังนั้นในด้านการให้บริการแก่ประชาชน แทนที่จะมุ่งไปยังประชาชน กลับมุ่งสู่ด้านตรงข้ามอย่างเบ็ดเสร็จ

เมื่อเข้าไปอยู่ในนิสัยเป็นธรรมชาติ ย่อมทำให้ความรู้สึกนึกคิดและความเข้าใจเมื่อมีโอกาสสัมผัสกับกระแสซึ่งทางสอดคล้องกันกับวิถีที่มุ่งสู่เป้าหมายจริง ย่อมไม่เข้าใจและรับไม่ได้เนื่องจากมีภาวะวิกฤตตัวเองอยู่ในรากฐาน หรืออาจเกิดความรู้สึกว่าเป็นทิศทางที่สวนกระแส ซึ่งจริง ๆ แล้วก็คือ สวนทิศทางกันกับกระแสที่อยู่ในตัวมันเอง จึงไม่สงสัยว่าเหตุใดผลจากการจัดการศึกษาจากอดีตถึงปัจจุบันยังคงไม่อาจช่วยให้เกิดโครงสร้างภายในรากฐานที่มีพลังสามารถไหลพันผืนน้ำขึ้นมาสู่อิสระภาพได้ หากดูเสมือนจะยังมียึดติดอยู่กับสภาวะวิกฤตกันตัวเองหนักมากยิ่งขั้นเป็นวัฏจักร

ผู้นำในอุดมการณ์ทั้งด้านที่มุ่งสู่ความเป็นประชาธิปไตยและมุ่งรู้จักรวมได้ลึกซึ้งยิ่งขึ้นเพื่อความมั่นคงในการดำเนินชีวิตของตนเอง น่าจะหมายถึงความเป็นผู้นำตนเองที่มุ่งวิถีทางสู่การรู้จักรวมลึกซึ้งยิ่งขึ้น ซึ่งจะสามารถนำสู่การใช้ประโยชน์ได้ทุกระดับ ทุกเรื่อง และทุกโอกาส หากมีมาถึงตนเองโดยที่รู้ชัดว่า โลกอันเป็นสิ่งที่อยู่นอกตัวอันนั้นควรถือเอากระแสซึ่งบุคคลอื่นกลุ่มอื่นเป็นฝ่ายมอบให้ด้วยแรงศรัทธาเป็นหลักสำคัญ หรืออีกนัยหนึ่งขั้นที่กล่าวมาเป็นคำสอนสืบต่อกันมาว่า จงเป็นผู้รู้เขารู้เรา โดยที่เชื่อว่า หากบุคคลใดมีคุณสมบัติดังกล่าวมาแล้วด้วยภาพรวม ๆ ย่อมรู้ได้จึงช่วยตนเองอยู่แล้ว

เมื่อมีการกล่าวถึงผู้นำ หากยังจงปรากฏให้เห็นภาพที่มุ่งมองไปยังบุคคลผู้มีอำนาจสูง ๆ เป็นธรรมชาติ อย่างปราศจากการหวงกลับมาของจิตใจความเป็นผู้นำตนเองอันอื่น ก็คือภาพเช่นเดียวกับ เมื่อกล่าวถึงการเมือง จะมีความรู้สึกที่มุ่งมองไปยังรัฐสภา มุ่งมองไปยังภาพของ ส.ส. และบุคคลผู้มีตำแหน่งอำนาจทางการเมือง แทนที่จะมองที่จุดสำคัญรับผิดชอบในรากฐานความรู้สึกของคนอันที่แท้คือแต่ละสิ่งแต่ละอย่างที่ถือเป็นของส่วนรวม หากสภาพคนในบ้านเมืองส่วนใหญ่เป็นเช่นที่กล่าวมานี้ แน่แน่นอนที่สุดเราย่อมต้องเห็นการทะเลาะเบาะแว้งและฆ่ากันเอง ที่รุนแรงยิ่งขึ้นเรื่อย ๆ จนถึงจุดขายสิ้นลงด้วยการเปลี่ยนแปลงไปเป็นอะไรก็ตาม ซึ่งย่อมถือว่าแต่ละคนมีหน้าที่รับผิดชอบต่อสิ่งที่เกิดขึ้นอย่างโง่โง่ใคร่ใคร่กันได้ แต่คนที่ซึ่งชีวิตตกอยู่ในห้วงดังกล่าวย่อมมุ่งโทษคนอื่นเป็นธรรมชาติอยู่ในนิสัยเสมอ

บทสรุปและข้อเตือนสติ

ถือเป็นสังขารของมนุษย์ที่อยู่ร่วมกัน หากชีวิตต้องตกเข้าไปอยู่ในห้วงกระแสดังกล่าวซึ่งหมุนวนเป็นวัฏจักร ย่อมกำหนดคัวมองให้มองสิ่งต่าง ๆ ที่ปรากฏเปลี่ยนแปลงอยู่ภายนอก ด้วยภาพซึ่งกลับทิศทางกันกับสิ่งที่ควรจะเป็นไปตามเหตุและผลอันแท้จริงเสมอ

ทั้งตัวอย่างเช่น กรณีที่มีกลุ่มบุคคลซึ่งมีพฤติกรรมดัดจริตหลอกลวงประชาชนเป็นจำนวนมากจนเกิดเป็นเรื่องราวบานปลายใหญ่โตและตกเป็นข่าวที่มีคนสนใจกล่าวถึงอย่างกว้างขวาง เราก็มองเห็นภาพของการแก้ปัญหาที่มีการเน้นใช้อำนาจจับกุมมาลงโทษค้ำเคี้ยว แทนที่จะมองอีกด้านหนึ่งและเห็นได้ถึงการแก้ไขที่พื้นฐานจริงโดยที่คิดได้ว่า **หากไม่มีช่องว่างให้คนรู้สึกได้ถึงคุณค่าอันแท้เป็นโอกาสเพื่อกระทำการหลอกลวง ใครเล่าจะคิดและกระทำการโดยที่ตัวเองต้องสูญเสีย เพราะกระทำไม่ได้ผล** เราจึงไม่พบกับภาพการแก้ปัญหาจากอีกด้านหนึ่งซึ่งน่าจะ ถือเป็นโอกาสอย่างน้อยก็ประกาศออกมาเป็นอันดับแรกอย่างชัดเจนว่า **จะทำให้ประชาชนฉลาดขึ้นเพื่อป้องกันการถูกหลอกลวงด้วย**

กับอีกสิ่งหนึ่งซึ่งใคร่ขอนำมาฝากไว้ ณ โอกาสนี้ หากพวกกลับไปพิจารณาผู้สาระที่ปรากฏอยู่ในประวัติศาสตร์ของชาติ โดยที่เป็นช่วงซึ่งมีเหตุการณ์สำคัญชวนให้น่าขบคิด ขณะกรุงศรีอยุธยาใกล้จะตก และเหตุการณ์เช่นนี้ก็ถือเป็นสังขารของมนุษย์เช่นกันในเมื่อเราไม่ได้อยู่เพียงชาติเดียวในโลก โดยที่ใกล้ที่สุด ก็มีชาติซึ่งเป็นเพื่อนบ้านเรือนเคียงยามใดที่เราสะท้อนให้เห็นภาพของความอ่อนแอ ไร้ความสามารถสักที สืบเนื่องมาจากการสำคัญตัวเองว่าใหญ่โต หรือยืนอยู่บนความถูกต้องเพียงด้านเดียว ทำให้เกิดกระแสการทะเลาะเบาะแว้งกันรุนแรงยิ่งขึ้น ย่อมมีศัตรูเห็นเป็นโอกาสปรากฏตัวออกมาเพื่อหาเหตุได้เป็นธรรมดา ยิ่งค้นตัวเองสะท้อนให้เห็นภาพความรู้สึกที่โทษเขาค้ำเคี้ยว ยิ่งถือเป็นอันตรายแก่ตัวเองใหญ่หลวงยิ่งขึ้นบนพื้นฐานธรรมชาติ

เมื่อ มาถึงช่วงนี้คงจะกล่าวได้แค่เพียงว่า บุคคลผู้ซึ่งพอมีสติอยู่บ้างย่อมเห็นคำตอบได้ด้วยตนเองว่า ความไม่ประมาทนั้นคืออะไร ควรมุ่งให้มีอยู่ที่ไหนและนำไปประโยชน์เพื่ออะไร บุคคลผู้รู้และเห็นคำตอบได้ด้วยตนเอง ย่อมถือว่ารู้ได้เห็นได้ถึงของจริง และนำไปสู่การใช้ประโยชน์ได้อย่างจริงจัง